

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR
AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

NOFƏL ŞAHLAR OĞLU QULİYEV

**NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ƏDƏBİ DİLİN NORMALARI
(KİV MATERİALLARININ DİLİ ƏSASINDA)**

10.02.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2012

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

- filologiya elmlər doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi
M.B.MƏMMƏDOV

ELMİ RƏHBƏRLƏR:

- filologiya elmlər doktoru
M.M.MIRZƏLİYEV

RƏSMİ OPPONENTLƏR: - filologiya elmlər doktoru, professor
N.M.XUDİYEV

- filologiya elmlər doktoru, professor
Q.M.MƏHƏRRƏMLİ

APARICI MÜƏSSSİSƏ: **Bakı Slavyan Universiteti,
Müasir Azərbaycan dili kafedrası**

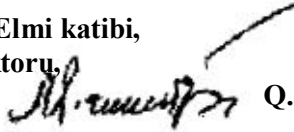
Müdafiə “ 19 ” 06 ____ 2012-ci il saat __ da AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının Elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor**

Q.İ. MƏŞƏDİYEV

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНА ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
им.И.НАСИМИ**

На правах рукописи

НОФЕЛЬ ШАХЛАР оглы КУЛИЕВ

**КУЛЬТУРА РЕЧИ И НОРМЫ ЛИТЕРАТУРНОГО
ЯЗЫКА
(НА ОСНОВЕ ЯЗЫКА МАТЕРИАЛОВ СМИ)**

10.02.01 – Азербайджанский язык

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологическим наукам**

БАКУ – 2012

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilinin funksional baxımdan inkişafı problemlərinə kütləvi kommunikasiya məsələləri, insan və dilin qarşılıqlı əlaqəsi, *dil – nitq, dil – cəmiyyət* münasibətlərindən doğan *nitq mədəniyyəti – ədəbi dil normaları* məsələləri və s. daxildir. Bütün bu məsələlərin KİV materialları əsasında öyrənilməsinə zəruri ehtiyac duyulması bu tədqiqatın aktuallığını sübut edir.

Bildiyimiz kimi, KİV xalqın gündəlik həyat tərzi, dünyagörüşü, “dil və cəmiyyət” məsələsi ilə bağlı olduğundan bu mövzunun yeni baxış bucağından tədqiqinin zəruriliyi daha aydın görünür. Ona görə də Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını və normalaşma prosesini yeni məzmunlu KİV-in zəngin materialları əsasında tədqiq etmək xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Müstəqillik dövrünə qədər olan zaman kəsiyində xalqımızın ictimai-siyasi həyatında baş verən dərin və köklü dəyişikliklər mürəkkəb və gərgin sosial şəraitin yaranması, milli dərkətmənin formalaşması ilə nəticələndi. Şübhəsiz, bu amillər KİV nitqinə təsir göstərməyə bilməzdi. 1990-2000-ci illər Azərbaycan tarixinin yeni bir dövrü oldu. İllər boyu keçmiş sovet məkanında, qapalı sərhədlər arasında yaşayan ölkəmiz dünyaya açılmağa başladı və qonşu ölkələrlə yaxınlıq, qarşılıqlı münasibət mədəniyyətimizə, elmimizə, siyasətimizə, eləcə də dilimizə təsir etdi və bu özünü ilk növbədə KİV-in dilində göstərdi.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının iradəsi ilə hakimiyyətə qayıdışı dilimizin, mətbuatımızın, televiziya və radiomuzun, bir sözlə, Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin inkişafında əvəzsiz rol oynadı. Dünya şöhrətli siyasətçi H.Əliyevin apardığı ardıcıl, düzgün siyasət, xüsusilə də dil siyasəti nəticəsində ölkədə sabitlik yarandı, dilimiz, mədəniyyətimiz, mətbuatımız, televiziya və radiomuz yeni yüksəliş dövrünə qədəm basdı.

Yeni insanın tərbiyəsi üçün ədəbi dilin, dil mədəniyyətinin, başqa sözlə, nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu mənada KİV-in tərbiyəedici funksiyası danılmazdır. Hər bir KİV nümunəsi, yəni hər bir qəzet, kitab, jurnal, eləcə də yayım hüququ olan televiziya və radio birbaşa həmin xal-

qın dilinə, mədəniyyətinə, mənəviyyatının zənginləşməsinə, yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti ruhunda tərbiyə almasına xidmət edir.

Məlum olduğu kimi, xalqın mədəni inkişafının, onun mədəni səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biri də nitq mədəniyyətidir. Nitq mədəniyyəti məsələlərinin həllində, kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusi rol oynaması şübhəsizdir. Kütləvi informasiya vasitələri vizual (dövri mətbuat), audial (radio), audiovizual (televiziya, sənədli kino) kimi sahələrə ayrılmasına və onların arasındakı bütün fərqlərə baxmayaraq, vahid sistemdə birləşib, xalqın məişətinə daxil olur və nitq mədəniyyəti məsələlərinin inkişafı sahəsində müstəsna rol oynayır.

Azərbaycan ədəbi dil normalarının təkamülü dəfələrlə müxtəlif tədqiqatçıların tədqiqat obyektinə çevrilsə də, bu normaların KİV materialları əsasında araşdırılması o qədər də geniş hal almamışdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə ədəbi dil və onun normaları da inkişaf edir. Bu baxımdan müasir dövrümüzdə daha da aktualıq kəsb edən nitq mədəniyyəti, ədəbi dil normaları və KİV məsələsi dissertasiyada bir qədər dərinlən (xüsusilə, konkret televiziya və radio verilişləri, qəzet və jurnal materialları, İnternet saytlarının nümunələri əsasında) araşdırılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi nitq mədəniyyəti və norma məsələsini müasir dilçiliyin tələbləri səviyyəsində araşdırmaq və onun KİV-in ayrı-ayrı qolları olan mətbuat, televiziya və radio, İnternet sahəsində təzahür formaları və qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaqdır. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsəduyğun sayılmışdır:

- Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti məsələlərinin qoyuluşu və araşdırılmasına münasibət fonunda mövcud elmi tədqiqatların təhlilini vermək;

- dil, norma, nitq mədəniyyəti anlayışlarını dünya və Azərbaycan dilçilərinin baxışları fonunda açıqlamaq;

- ədəbi dil normaları ilə KİV-in münasibəti məsələsini işıqlandırmaqla onların arasında gedən qarşılıqlı təsir prosesinin mahiyyətini açıqlamaq;

- ədəbi dilin zənginləşməsində və inkişafında KİV-in rolunu müəyyənləşdirmək;

- KİV materiallarına əsasən ədəbi dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkarlamaq;
- nitq mədəniyyətinin inkişafında KİV-in rolunu göstərmək;
- ədəbi dil (xüsusən fonetik) normalarına araşdırılmağa xüsusi ehtiyacı olan İnternetin təsiretmə gücünü və onun KİV içərisində yerini müəyyənləşdirmək;
- müstəqil qəzet və jurnalların nitqinə və üslubuna təsir edən ekstra və intralinqvistik amilləri aşkarlamaq;
- müxtəlif xarakterli (elm və təhsillə bağlı, əyləncəli, dini və s.) televiziya və radio verilişlərinin nitqini nitq mədəniyyəti baxımından araşdırmaq, nöqsanları üzə çıxarmaq və onların aradan qaldırılması yollarını göstərmək;
- televiziya və radio verilişlərini ədəbi dil kontekstində və ədəbi dil normaları (fonetik, leksik və qrammatik) baxımından tədqiq etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Dissertasiyanın predmeti nitq mədəniyyəti və ədəbi dilin normaları, obyektı isə KİV materiallarının dilidir.

Tədqiqatın mənbəyi. Ədəbi dil normalarının və nitq mədəniyyətinin KİV materiallarının mətni əsasında araşdırılması prosesində ayrı-ayrı tədqiqatçıların araşdırmaları, müxtəlif kütləvi-informasiya vasitələri, konkret televiziya və radio verilişləri, o cümlədən, İnternet saytları mənbə kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və təcürbi əhəmiyyəti. Tədqiqatın Azərbaycan dilindən istifadə məsələsinin nitq mədəniyyətinin tələblərinə səviyyəsində tədqiqində, dil-nitq-kommunikasiya məsələsinin öyrənilməsində, ədəbi dil normasının elmi-nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsində nəzəri əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan nitq mədəniyyəti tarixi haqqında bitkin məlumatın əldə edilməsində, ədəbi dil normalarının konkret KİV materialları əsasında araşdırılmasında, xüsusilə yeni açılmış (və açılmaqda olan) televiziya və radio kanalları verilişlərinin nitqinə verilən tələblərin öyrənilməsində, mətbuat nümunələri fonunda, dildaxili və dilxarici təsirlərin mahiyyətinin anlaşılmasında, Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin ədəbi dilin zənginləşməsindəki rolunun araşdırılmasında tədqiqat faydalı olacağından onun praktik əhəmiyyəti də vardır.

Tədqiqatın metod və üsulları. Sinxron səciyyə daşıyan tədqiqat əsasən təsviri metoddan istifadə edilməklə aparılmışdır. Bu, araşdırmanın daxili məzmunundan doğmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dili və nitq mədəniyyətinin KİV materiallarının dili əsasında öyrənilməsi, ədəbi dil normalarının *dil – nitq – kommunikasiya* müstəvisində araşdırılması, eləcə də tədqiqat prosesində əldə olunan bir sıra müsbət və əhəmiyyətli nəticələr dissertasiyanın elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Həyatda dəyişməyən heç nə yoxdur. Dil də həmişə təkmilləşmə, zənginləşmə prosesi keçirir. Dəyişmə inkişafın mənbəyidir. Bu dəyişiklikdə ekstralinqvistik və intralinqvistik amillərin də rolu vardır. Bu, KİV-də özünü daha qabarıq göstərdiyindən dissertasiya işində ədəbi dil normalarının və nitq mədəniyyətinin müasir KİV materialları əsasında öyrənilməsi, İnternetin dil və mədəniyyətə birbaşa təsirinin üzə çıxarılması, eləcə də müstəqil Azərbaycanda televiziya və radio verilişlərinin dilinin daha da dərinlənən araşdırılması işin elmi yeniliyi sayıla bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir. İşin əsas müddəaları, başlıca məzmunu və nəticələri iddiaçının elmi seminarlardakı məruzələrində, çap olunmuş altı məqalə və bir tezisində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Tədqiqat işi iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN MƏZMUNU

“İşin ümumi səciyyəsi”ndə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, obyekt və predmeti haqqında danışılır, elmi yeniliyi şərh edilir, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs olunur, tədqiqat metodları və mənbələri göstərilir, aprobasiya və quruluşu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslə **“Dilçilikdə nitq mədəniyyəti və norma məsələsinin qoyuluşu”** adlanır. Bu fəsil iki yarımbaşlıqdan ibarətdir.

“Avropa dilçiliyində nitq mədəniyyəti və norma məsələsinin qoyuluşu” adlı birinci yarımbaşlıqda F.de Sössür, E.Koseriu, L.Şerba, Q.Vinokur, Y.Stepanov kimi dilçilərin bu məsələlərə elmi baxışları araşdırılır və təhlil olunur.

Dil və nitq münasibətlərini F.de Sössür ilk dəfə olaraq sinxroniya və diaxroniya münasibətlərindən öyrənmişdir. Alim dil-nitq münasibətlərindən bəhs edərkən belə bir mülahizə irəli sürür ki, dil nitqdən təcrid edilmiş şəkildə nitq fəaliyyətinə bərabər ictimai hadisədir. O göstərir ki: “nitq dildən istifadə edənlərin danışqlarının cəmidir. Nitq danışanların ifadəsindən asılı olan fərdi kombinasiyaları, həmçinin bu kombinasiyaların yerinə yetirilməsi üçün vacib olan danışq aspektlərini birləşdirir. ...nitqdə kollektiv olan heç bir şey yoxdur, onun meydana gəlməsi fərdi və anidir. Dil isə bütövlükdə fərdlərin məcmuyunun mövcud olan qrammatik sistemidir”¹.

Dil strukturunun formalaşmasında şifahi nitq çox mühüm yer tutur. Dildə ilkin normaların yaranmasında və sabitləşməsində şifahi nitq aparıcı mövqeyə malikdir. Belə ki, hər hansı bir dilin fonetik vahidlərinin formalaşması, məhz şifahi nitqlə bağlıdır. Məntiqlə fonetik normanın ilkin rüşeymləri də elə şifahi nitqlə bağlıdır.

Bəzi alimlər Sössürün fikirlərindən fərqli olaraq nitqin həm də yazılı olduğu fikrini də irəli sürmüşlər.

Yazılı və şifahi nitqin arasında mühüm fərqlər vardır və həmin fərqlərin mövcudluğu akademik L.Şerbanı belə bir qənaətə gətirmişdir ki, “ədəbi dildə danışanların və yazanların iki dili var: biri eşidilən və deyilən, digəri yazılan. Bunların hər ikisi biri digərinə qarşı məlum münasibətdədir, amma onlar eyni deyil – birinin elementləri digərinə uyğun deyil”²

Dilçilikdə nitq mədəniyyəti ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri sadəcə olaraq nitq mədəniyyətini ancaq və ancaq ədəbi dil normalarını əhatə etməsi ilə məhdudlaşdırmışlar.

¹ Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Екатеринбург, Изд-во Урал, 1999, стр.42-43

² Щерба Л. Современный русский литературный язык./ Избранные работы по русскому языку. Москва, 1957, стр.138

«Norma» termini dilçilikdə son zamanlar işlədilməyə başlansa da, dil fəaliyyətinin müəyyən qanunlara, qaydalara tabe edilməsi hələ qədim yunan dilçiliyinin əsas tələblərindən biri olmuşdur. Xüsusən son zamanlar dil mədəniyyəti məsələləri ilə əlaqədar olaraq norma problemi müasir dilçiliyin aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Ədəbi dillə danışıq dilinin, ədəbi dillə məhəlli və sosial dialektlərin, dillə nitq fəaliyyətinin qarşılıqlı münasibətləri də norma problemini aktuallaşdırır.

Ədəbi dilin normasının tərtibini və normanın kodlaşdırma-dan fərqləndirilməsini funksional dilçilik məktəbinin mühüm nailiyyətlərindən hesab etmək lazımdır.

Dünya dilçiləri norma anlayışına müxtəlif prizmadan yanaşmışlar. E.Koseriuya görə, “norma daxilində mövcud olmayan şeyin sistem daxilində mövcud olması mümkündür. Yəni, sistem birmənalı olaraq normadan asılıdır”¹. Bu fikirlə razılaşmamaq olmaz. Həqiqətən də, sistem normadan asılıdır. *Norma–dil* dixotomiyasının bir-birini tənzimlədiyini və bir-birindən asılı olduğunu nəzərə alsaq və dilin sistem kimi mövcud olduğunu qəbul etsək, onda alimin fikri özünü doğruldur.

Y.Stepanovun dilçilikdə *normadaxili norma* təklifi də maraqlıdır. O qeyd edir: “Norma iki yerə ayrılır: həqiqi norma və ondan yaranmış norma – fonem, morfem, söz və cümlənin düzgün realizasiyası – bu, şəxsi, həqiqi normanın nitqdəki təzahürü kimi qəbul oluna bilər”².

Lakin qeyd edək ki, norma təkcə dil-nitq sintaqmları ilə məhdudlaşmır. Norma, ilk növbədə, təfəkkürlə bağlıdır və xalqların təfəkkürü, düşüncəsi, siyasi-tarixi şərait, din və s. amillər dilə, nitqə və öz növbəsində normaya təsir edir.

Dəyişən və formalaşan normanı elm və yaradıcılıq, televiziya və mətbuat dilində, qısa sözlə, «kommunikasiya dilində» görən Q.Vinokurun normanı kommunikasiya dili kimi məhdudlaşdırması,³ bizcə, qəbulolunmazdır. Çünki KİV dili məcburi, cillanmış, müəyyən dairədə işlənən və müəyyən sferanın dili kimi başa

¹Актуальные проблемы культуры речи»,Москва,Изд. «Наука»,1970, стр.43

²Yenə orada. səh.46

³Актуальные проблемы культуры речи»,Москва, Изд. «Наука»,1970, стр.55

düşülür, qəbul olunur. Amma norma ümumxalq dilinə əsaslanır. Ümumxalq dili isə KİV dili ilə ekvivalent ola bilməz.

Ədəbi dildə normanın möhkəmlənməsi və hamı üçün vacibliyi prinsipinin təmin edilməsində yazının rolu əvəzsizdir. Belə ki, ədəbi dilin normaları yazı meydana gəldikən sonra sabit xarakter alır.

Dissertasiyanın I fəslinin *“Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti və norma məsələsinin qoyuluşu”* adlanan ikinci yarım-başlığında Azərbaycan dilçilərinin bu məsələlərlə bağlı fikirləri işıqlandırılır..

Nitq mədəniyyəti məsələləri təkcə bədii əsərlərdə öz əksini tapmırdı. Söz ustalarının öz divanlarına yazdığı müqəddimələrdə, habelə alimlərin nitq məsələlərinə həsr olunmuş əsərlərində də düzgün və təsirli nitq haqqında ətraflı fikirlər smövcüddür. XII əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan alimi Eynəliqüzzat Miyanəçi (1099-1130) səlis danışmağa, təsirli söz deməyə, o dövrün dili ilə desək, kəlam elminə dair xüsusi əsər yazmışdır.

Natiqliklə bağlı fikirlər qədim və orta əsrlərdə yüzlərlə yazıçı və şairin – Fələki Şirvani, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Qətran Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mücirəddin Beyləqani, Saib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Abbasqulu ağa Bakıxanov və başqalarının şərh, risalə, təz-kirə, bədii əsərlərində öz əksini tapmışdır. Onlar bu əsərlərdə natiqlik məharəti, nitq kamilliyi mədəniyyəti, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi haqqında janrın verdiyi imkan ölçüsündə çox dəyərli elmi -nəzəri mülahizələr söyləmişlər.

“XIX əsrin görkəmli materialist filosofu, nasir və dramaturqu M.F.Axundov da nitq mədəniyyəti məsələsinə biganə qalmamışdır. Onun «Kritika» və «Tənqid risaləsi» əsərlərində nitq mədəniyyəti ilə bağlı mülahizələrə rast gəlirik. Ədibə görə, «fəsa-hətli kəlam ondan ibarətdir ki, müxtəsər və aydın olsun». Onun əsərlərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi və təkmilləş-dirilməsi yolları barədə müxtəlif tezislər və mülahizələr vardır”¹.

¹ Çobanov M. Müasir Azərbaycan dili. Nitq mədəniyyəti. Bakı, Təhsil Elm, 2006, s.253

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Mirzə Kazım Bəy, Cəlil Məmmədquluzadə, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Rəşid bəy Əfəndiyev, Abdulla Şaiq, Nəriman Nərimanov, Fəridun bəy Köçərli və başqalarının yazdıqları məqalələr, dərslər və dərslər vəsaitlərində dilimizin orfoepiya və orfoqrafiyası, lüğət tərkibi, üslubiyyatından bəhs edilmiş, məktəblilərin yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinin vacibliyi dənə-dənə vurğulanmışdır.

A.Axundov dil və nitq mədəniyyəti məsələlərinə “Dil və mədəniyyət”(1992) əsərində daha geniş yer vermişdir. Əsərin girişində müəllif ədəbi dil haqqında mövcud mülahizələri ümumiləşdirərək yazır ki, ədəbi dil müəyyən normaya salınmış dildir və onun əsasında daha çox ümumxalq dili dayanır. Ədəbi dil üzərində əməliyyat aparılmış bir dildir.

A.Axundov qeyd edir ki, “dilçilikdə nitqin üç terminoloji mənası geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, eyni bir kollektivin üzvləri ilə əlaqə üçün danışanın dildən istifadəsi nitq adlanır. Digər tərəfdən, nitq dil vasitəsi ilə ünsiyyət növü mənasını bildirir, nəhayət, nitq deyərəkən sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bu mənada nitq sırf qrammatik, daha doğrusu, sintaksisə aid termin kimi işlədilir”¹.

“Dilçilərin bir qrupu nitq mədəniyyətini şifahi və yazılı nitqin vəhdətindən ibarət fakt kimi götürür. Fikrimcə, bu mövqə həqiqətə daha uyğundur. Hər bir şəxsin həm şifahi, həm də yazılı nitqi zəngin lüğət tərkibinə malik olmalı, orfoepik və orfoqrafik normalara əsaslanmalı, qrammatik qayda-qanunları, üslubi normaları gözləməməlidir”²

S.Əlizadə ədəbi dili normaların məcmusundan ibarət vahid bir sistem kimi götürür və göstərir ki, bu sistemdə “normanı norma olmayan”dan ayırmaq tədqiqatçıdan zəngin müşahidə, xüsusi intuisiya tələb edir”³. Alimin dediyinə görə, ədəbi dil normaların sistemli formasıdır və normadan asılıdır.

¹ Axundov A. Ümumi dilçilik . Bakı, “ Maarif”, 1979 , s.73

² Məhərrəmli Q. Kütləvi kommunikasiya və dil. Bakı, Çarşıoğlu nəş. ,2004,s.191

³ Əlizadə S.Orta əsrlər Azərbaycan yazı dili. (orfoqrafik, fonetik və morfoloji normalar), Bakı, 1985, s.23

Normaları sırf sosial-tarixi plandan araşdıran dilçilərdən biri də T.Hacıyev olmuşdur. Çox düzgün olaraq normaya zaman, məkan, tarixi inkişaf, ədəbi-mədəni şərait və digər sosial amillər baxımından yanaşan alim belə bir qənaətə gəlir: «Tarixi, ədəbi-mədəni şərait dil normasını qaydaya salır. Bədii mətnlərin bolluğu bədii dilin mövqeyini yenə ənənəvi avanqardlığında saxlayır. Azərbaycan xalq dili yazılı ədəbi normada hakim oldu: ədəbi normativ xalq danışığının ədəbi səliqəyə salınmasından ibarət oldu»¹.

Normanın dilimizdə ən gözəl açıqlaması və tərifı professor Tofiq Hacıyevə məxsusdur. O, normaya belə bir tərif vermişdir: «Norma konkret tarixi dövrdə kollektiv tərəfindən qəbul və etiraf olunan, üslublar arasında, müvafiq şəkildə paylanan və onları təmin edən dil faktlarının müəyyən qanun dairəsində jəmləşən təzahürüdür»².

Ədəbi dilin özündə də maraqlı və ziddiyyətli proseslər gedir. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar nitqdə yeni söz və ifadələrin əmələ gəldiyini, müəyyən zaman keçdikən sonra aradan çıxdığını görürük. Digər tərəfdən, cəmiyyət üçün ən münasib, əlverişli söz və söz birləşmələrini seçmək, onları müəyyənləşdirmək, məcburi şəkildə normalaşdırmaq məsələsi ortaya çıxır. Yeni, insanlar tərəfindən qəbul olunan norma bir müddət keçdikdən sonra köhnəlir.

A. Axundov ədəbi normalarda dəyişmələrin baş verməsini nəzərə alaraq qeyd edir ki, «ədəbi normalarda dəyişmələri mövcud olması heç də o demək deyildir ki, ədəbi norma sabitləşməyə və möhkəmlənməyə meyl etmir. Əslində, normanın inkişafında iki meyl: dəyişmə və mühafizə olunma özünü göstərir. Tarixi planda normaların sabitliyi və davamlılığı cəmiyyətə xidmət edən kommunikativ vasitələrin zəruriliyi və vərəsəliyi ilə müdafiə edilir»³.

Dissertasiyanın **II fəslı** «**KİV və ədəbi dilin normaları**» adlanır. Bu fəsil üç yarımbaşlıqdan ibarətdir. «*KİV və ədəbi dilin fonetik normaları*» adlanan *birinci yarımbaşlıqda* fonetik normalar və onun ədəbi dilə, xüsusilə KİV-ə olan təsiri öyrənilir.

¹ Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, 1992, s.102

² Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, 1976, s.9

³ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, «Maarif», 1979, s.109.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normaları dedikdə, ilk növbədə dilin tələffüz (orfoepik) və yazılış (orfoqrafik) normaları başa düşülür. Ə.Dəmirçizadə dilin fonetik normasına yüksək qiymət verərək yazırdı: “Ədəbi dilin yazılı qolu dilin fonetik sistemini yazıda ümumiləşdirmiş halda sabitləşdirən orfoqrafik normalarla təzahür etdiyi kimi, ədəbi dilin şifahi qolu da dilin fonetik sistemini tələffüzdə ümumiləşdirmiş halda sabitləşdirən tələffüz normaları ilə təzahür edir”¹.

Bildiyimiz kimi, orfoqrafik normalar əlifba və qrafika ilə sıx bağlıdır. Bir əlifbadan başqa əlifbaya keçəndə ədəbi dilin başqa normaları yox, məhz orfoqrafik normaları dəyişir.

Sözsüz ki, mətbuatda orfoqrafik normanın pozulması hallarına tez-tez rast gəlinir. Bunlardan bəzilərini göstərmək istərdik:

1. Ayrı yazılmalı olan mürəkkəb sözün defislə yazılması: - Bu termin özünü bütün sahələrdə bilikli hesab edən hər-hansı (hər hansı əvəzinə) ən düzgün münasibət özününkü olduğu iddiasında olan «biləndərlərin» adıdır ”.**Kredo» qəzeti, 11 iyun 2002, 20 iyul 2002.**

2. Söz birləşməsinin bitişik yazılması: məs.: “iş birliyi” ismi birləşməsi bəzi qəzetlərdə ayrı, bəzilərində isə bitişik (mürəkkəb söz şəklində) yazılır. Məs.:hakimiyyət özü vaxtaşırı İranla işbirliyinə gedir.**“Yenini Müsavat» qəzeti , 23 avqust 2000”**

Fikrimizcə, ismi söz birləşməsi bir vurğu altında olduğu üçün mürəkkəbləşir və həmin söz də bitişik yazılmalıdır..

Bir qədər də vurğu haqqında. Bununla əlaqədar İ.Məmmədov yazır:“Tələffüz normalarından danışarkən vurğu hadisəsinə də hökmən toxunulmalıdır. Adətən, şifahi ədəbi dildə sözlər düzgün vurğu ilə deyilir. Vurğuların deyilişindəki nöqsanlar bəzi auditoriyalarda, əsasən, alınma sözlərin deyilişi zamanı müşahidə olunur. Hər bir dildə olan fonetik hadisələr həmin dilin milli təbiətini əks etdirir. Bu mənada vurğu məhz belə hadisədir”².

Məlumdur ki, mürəkkəb adlar və abreviaturalar hər zaman böyük hərflə yazılır. Lakin mətbuatın dilində bəzi hallarda həmin adların kiçik hərflə yazıldığı da özünü göstərir.Məs.:

¹Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif,1972, s.171

² Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989,s.50-51

DİN (Daxili İşlər Nazirliyi) **Zaman** qəzeti, 5 fevral 2002, .

AİZ - (azad iqtisadi zona)- **Zaman** qəzeti, 5 fevral 2002, .

KİV-in ən işlək qolu olan televiziya və radioda orfoepik norma xüsusilə gözlənilməlidir. Televiziya və radio kütləvi informasiya vasitələrinin elə bir növüdür ki, onun vasitəsilə müxtəlif sosial tərkibli auditoriyaya, seyirçilərin şüuruna, davranışına, o cümlədən danışq tərzinə daha effektiv təsir etmək mümkündür. Burada aktual mövzu seçmək, cazibədar formalı veriliş hazırlamaq hələ kifayət etmir. Məqsədə nail olmaq üçün fikri daha aydın, daha anlaşqlı, daha səlis və daha məntiqli ifadə etməyi bacarmaq qabiliyyəti də lazımdır.

Məlumdur ki, ədəbi dilimizin doğma sözlərində vurğu, adətən, sözün son hecası üzərinə düşür. Lakin TV-nin aparıcıları tərəfindən bəzən bu ədəbi dil normasının gözlənmədiyinin şahidi oluruq. Məs.: «başqá» əvəzinə «báşqa» (vurğu birinci a hərfinə düşür), «çağır» əvəzinə «çáğır» (burada da vurğu birinci a hərfinə düşür), «òxu», «bütün» və s. kimi sözlərdə bu hallara rast gəlirik.

Təəssüf ki, televiziya və radio aparıcılarımızın nitqində nöqsanlara tez-tez rast gəlmək olur. Bununla bağlı akademik A. Axundov yazır: “Bizim radio və televiziya işçilərinin, birinci növbədə diktorların fəaliyyətində müəyyən nöqsanlar var: onları öz səciyyəsinə görə üç qismə ayırmaq olar: 1) Tələffüz nöqsanları və yaxud fonetik nöqsanlar; 2) İfadə nöqsanları və yaxud leksik-qrammatik nöqsanlar; 3) Üslubi nöqsanlar. Qeyd etmək istəyirəm ki, bu verilişin diktorlarının, demək olar ki, hamısı *müəllim* sözünü olduğu kimi (yəni, yazıldığı kimi tələffüz edirlər). Eləcə də, açıq, yəni, saitlə bitən hecalardakı açıq saitlərin uzun tələffüz olunması az qala normaya çevrilmişdir. Diktorların (ümumiyyətlə insanların böyük əksəriyyəti), demək olar ki, hamısı «sərin» sözünü «sə:rin», «cəmi» sözünü «cə:mi», «ağır» sözünü «a:ğır», «dərin» sözünü «də:rin» kimi tələffüz edirlər. *Sərin*, *cəmi*, *ağır*, *dərin* sözlərinin tələffüzü zamanı vurğu son hecaya düşür. Materialı necə yazılıbsa, elə oxumaq – nitqin radio və televiziya üçün zəruri normativ üslubunu, kitab üslubu ilə əvəz etməyə gətirib çıxarır”¹.

¹ Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, s.4

Sonda onu qeyd etmək istərdik ki, məhz fonetik prinsipə əməl olunması dilin qanunauyğunluqlarını qorumağa daha çox xidmət edir. Dilin milli öxünəməxsusluğu daha çox fonetik prinsipə, xalqın danışığına, canlı nitqə, ümumilikdə, dilin fonetik sisteminə əsaslanmaqla aşkarlana bilər.

II fəslin ikinci yarımbaşlığı “*KİV və ədəbi dilin leksik normaları*” adlanır.

Nitq mədəniyyətinin ən çox mübahisə doğuran sahəsi məhz leksik normalardır. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, KİV materiallarının dilində türk dilindən alınmış *gündəm, proje, kültür, abi, durum, başqan, yazar, öyrətmən, kötü, şaka* tipli sözlərin də yerli-yersiz işlədilməsi etiraz doğurur. Elə hallar da olur ki, alınma sözlər mənsub olduğu xarici dillərin orfiomlarını və tələffüz qaydalarını dilimizə gətirir: «Space» yazır, «speys» deyirik, eləcə də «Azeronline» yazır, «Azeronlayn» kimi isə tələffüz edirik. Bunlar ədəbi dil normalarına ziddir. Alınma sözlərdə təkcə qavrayışa xələl gətirən mənə səhvləri yox, imla səhvləri – sözün düzgün yazılışını bilməmək də narahatlıq doğurur. Məsələn, bəzi məqamlarda «kampaniya» əvəzinə «kompaniya», «deklarasiya» əvəzinə «deklarasiya», «konsensus» əvəzinə «kansensus» yazılması təəssüfləndirici haldır.

«Müstəqillik dövründə özləşmə prosesi yeni leksik normalaşma meyli kimi təsdiq edilmişdir. Bu dövrün qəzet dilində müşahidə olunan yeni normalaşma meyillərindən biri də dilimizin quruluşu üçün yad olan analitik normaların sintetik normalarla əvəzlənməsi prosesidir. Bu prosesin əhəmiyyəti ondadır ki, bir tərəfdən mürəkkəb formalar sadə formalarla əvəz edilir, digər tərəfdən isə yeni sözlər əmələ gəlir. Bu da dildə qənaət yaradır. Məsələn, sifariş göndərmək – ismarlamaq, isti olmaq – istiləşmək, müdafiə etmək- dəstəkləmək və s.»¹.

Bu prosesi jurnalların dilində də izləmək olur. «Nəsim, qərdeşimsən, bir «Nazələmə» çal! – qədəş Zülfü idi bu ismarışı verən. Nazələmə»-nin səsi ətrafa yayıldı və onun son akkordlarını çalanda qədəş Zülfü yenə ismarış verdi: - qədəş, bir «Qoçəli» çal» **«Azərbaycan»** jurnalı ; 2000 № 10.

¹ Məmmədova S. Kütləvi informasiya vasitələri və dil. Bakı, 2009, s.33

Leksik norma ilə bağlı problemlərdən biri də izahlı lüğətlərin az çap olunması, dilimizə yeni daxil olan sözlərin lüğətlərdə izahlı şəkildə verilməməsi ilə bağlıdır.

KİV-də dialektizmlərin işlənməsi faktına da rast gəlirik. Bil-diyimiz kimi, dialektizmlər mətbuatda, televiziya və radio verilişlərində funksional-üslubi məqamlarda işlədilir. Lakin istənilən dialekt faktını KİV dilində işlətmək düzgün sayılmır.

Jurnalların dilində maraqlı leksik hadisələri izləmək olur. *Helabru* dərmanının reklamı nəfis şəkildə tərtib olunsada, nöqsanlar nəzərə çarpır.

«*Helabru* – orqanizm və qaraciyərin təbii müdafiəsi! – qaraciyər insanın orqanlarından biridir. Ya yazılmalıdır – orqanizmin təbii müdafiəsi, ya da ki, qaraciyərin təbii müdafiəsi formasından istifadə etmək daha düzgün olardı.

İltihabəleyhinə – (orfoqrafik norma gözlənilmir, iltihab əleyhinə olmalıdır).

Burada eyni zamanda terminlərin çoxluğu müşahidə olunur: *Hepatoprotektor, detoksikant, antioksidant, diuretik, trofik və s.* («Azərbaycan psixiatriya jurnalı»; №2 2008.).

Əzcaılıqla bağlı olan bu terminlərin izahı verilsəydi məqsəddəyğün olardı.

Leksik normaya təsir edən hallardan biri də ekstralinqvistik amillərdir. Dilimizdə son vaxtlar Türkiyə türkcəsinin güclü təsiri hiss olunur. «Silsilə üçün ön söz. Bir teatro, bir ustad, bir mən. Vəziyyət çətin, adamlar müəmma. Azərbaycan teatrosunun «məxmər əsri» arxada. Qapıda isə XXI yüzillik və keçmiş teatronun panteonu qarşısında duyduğum mənəvi borcdan qurtulmaq şansı. Bu bir nostalji?» («Azərbaycan» jurnalı, 2000 № 10.). Göründüyü kimi, bu yazıda türk dilinin təsiri, türk danışığı üslubunun, Türkiyə türkcəsinin elementləri var. Lakin unutmaq olmaz ki, mətbuat zamanın tələblərinə cavab verir. O dövrün reallığını göstərir. Norma pozulsa belə dil özünəməxsusluq da qazanır.

KİV materiallarında leksik norma bu cür gözlənilir :

1. Rus dilindən istifadə olunur :

1. Bu saytda bütün sərlövhələr rus dilindədir, doğma dilimizdə demək olar ki, heç nə göstərilir. (www.bakililar.az)

2. «Özünü təqdim elə, ay *brat*, sən *prastoy* oğlana oxşuyursan» («Bürç FM»)

2. Termin çoxluğu :

1. «*dial–ap.... Xosting... İnternetcell... Diler...online* qeydiyyat..» (<http://www.azeronline.com>)

2. «Rusiyada MDB və Baltikyanı ölkələrin çempionlarının Birlik Kuboku *turnirində* ölkə çempionu «Bakı» *fiaskoya* uğradı» “Olaylar”, 22 yanvar 2010.

İdman leksikasına aid olan *fiasko* – məğlubiyyət mənasını verir. Amma bu məqamda uğurlu ifadə kimi işlənmişdir.

3.Sözlər düzgün yazılmır və üslubi məqamında işlənmişdir:

1. “dil seçimi: azəri ... Azəri proqramlar”(www.joy.az). Axı bizim dilimiz nə vaxtdan Azəri dili olub? Azərbaycan dili yazılmalı idi.

2. “Burada ifadəlilik insanın şirlə müqayisəsi sayəsində yaranır” (BQU,elmi əsərlər,2008,Nö2). Burada *sayəsində* əvəzinə *nəticəsində* sözü işlənəli idi.

3.«Türkiyənin 4 nəhəng komandası ilə hesabına xal yazaraq siyahıya düşə bilib». “İki sahil” ,22 yanvar 2010.

Burada *nəhəng* sözü artıqdır.

4.Jarqon, məhəlli və ara sözlərdən istifadə olunur:

1. «Qızların etdiyi julikliklər». (www.joy.az)..

2. «Türk mətbuatının verdiyi məlumata görə Özer bu həftənin sonunda sinəsini kiçiltmək üçün bıçaq altına uzanacaq» (“Yeni təfəkkür”, 15 yanvar, 2010. Burada «cərrahiyyə əməliyyatı aparılacaq» da yazmaq olardı.

3. «50 milyon manatın it-bat olması nazirə həbs olunmaq təhlükəsi yaradıb» (“Reytinq”, 17 yanvar 2010).

5.Alınma sözlərdən istifadə olunur:

1.»O, ABŞ-la sərhədə Tixoana şəhərindəki yüzlərlə qətlə suçlandırılır» (“Polis”, 15 yanvar, 2010). Suç sözünü günah ilə də əvəz etmək olar.

2.«Antalyaya təlim-məşq toplanışına yollanan hakimlərimiz arasında insident yaranıb»(“Reyting”, 17 yanvar 2010). *İnsident* maraqlı sözdür, amma sinonimii «qarşıdurma»-dır.

6. Türk dilinin təsiri və dominantlığı hiss olunur:

1. «O dedi ki, 79-cu ildən oxuyur, amma poz verməyi xoşlamır»(“Yeni xəbər”, 16 yanvar 2010) «Poz vermək» «şəkil çəkdirmək» ifadəsinə yaxındır.

2. «Ağzına sağlıq, oxu görək («106 house», ATV). Bu ifadə ancaq Türkiyə türkcəsində işlənir.

II fəslin ikinci yarımbaşlığı “KİV və ədəbi dilin qrammatik normaları” adlanır.

Nitqin uzunmüddətli təcrübəsi əsasında yaranan normalar, başlıca olaraq, dilin fonetik sistemini, qrammatik ifadə vasitələrini, söz yaradıcılığı qaydalarını, söz birləşmələri və cümlə strukturuna aid sıra qaydalarını, ədəbi dil üslublarına məxsus standartlaşmaları, sözlərin öz leksik mənalарına müvafiq işlədilmə üsullarını və s. əhatə edir.

Bildiyimiz kimi, fonetik norma üçün qənaət prinsipi əlverişlidir. Amma qrammatik normada vəziyyət bir az başqa cürdür. Qrammatik normada fikrin daha dəqiq və konkret verilməsi əsas götürülür. Qrammatik normalar və vasitələrdən istifadə edərkən unutmaq olmaz ki, sözlər dilin tələblərinə uyğun şəkildə müvafiq şəkildə tərkib hissələrinə parçalanır ki, onlar da öz növbəsində morfoloji kateqoriyalara əsaslanır. Eləcə də dilimizdə sözlər, söz birləşmələri, cümlə növləri (müxtəlif prinsiplərə görə), söz sırası, intonasiya, sintaktik əlaqələr və digər vahidlər var ki, bunlar birlikdə sintaktik normanı əhatə edirlər.

Qəzet dilində sintaktik normalar da kodifikasiya olunur, yəni müəyyən dil qanunauyğunluqları əsasında sistemə salınır. N.Petrov qeyd edir ki, «ədəbi dilin sintaktik norması ekspressiv kommunikativ ifadə formalarına yer verilən detallarla kodifikasiya olunub»¹.

¹ Петров. Н. Функциональное развитие и нормализация чувашского литературного языка в советскую эпоху: Автореф. Дис. док. филол.наук. Баку, 1982,стр.80

Dilimizin qrammatikasına, qrammatk normalarına ən güclü təsir edən KİV nümunəsindən biri də internetdir. Azərbaycanda sayı sürətlə, günü-gündən çoxalan saytların yaratdığı problemlər təəssüf ki, durmadan artır. Unutmaq olmaz ki, İnternet informasiya ötürücüsü olmaqla yanaşı, həm də kütləvi təsirə malikdir. İnternet milliliyi, nitq və dil mədəniyyətini, təfəkkürü və düşüncəni «zəhərləməməli»dir.

«El» jurnalının son səhifəsində, «ulduz falı» adlanan hissəsində yazılmışdır: «Sentyabrın ilk yarısında ulduzların düzümü yalnız maliyyə məsələlərində uğurlara yiyələnəcəyinizdən xəbər verir» («**El**» **jurnalı**, **3 sentyabr 2009**). Ulduzların düzümü yerinə ulduzların düzülüşü yazılısaydı, daha məntiqli, düzgün və dəqiq olardı. Təəssüf ki, bu söz birləşməsi dəfələrlə təkrar olunmuşdu.

Qəribəsi odur ki, ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarının pozulduğu bu tipli reklam sərlovhələri düz bir ildən artıq müddətdə redaktorların, korrektorların diqqətindən yayınmışdır.

Mürəkkəb və dolaşq konstruksiyalara da rast gəlmək olur.

«440 cinayət işi, o cümlədən, 206 iş təqsirləndirilən şəxs şəklində cəlb edilməli olanın həlak olduğuna, 223 iş əməldə cinayət tərkibi olmadığına görə, 11 iş isə digər əsaslarla xitam edilmişdir». **Azərbaycan polisi» jurnalı; 6 iyun, 2008.**

Burada təqsirləndirilən şəxs şəklində cəlb edilməli olanın həlak olduğuna səbəb budaq cümləsini sadələşdirmək olar. *Təqsirləndirilməli olan 206 şəxs həlak olduqlarından onların işinə xitam verilmişdir.*

Elmi-publisistik jurnalların birində bu tipli yazılara rast gəlirik: «Xəbərləri hazırladı Lalə Əhmədova» («**Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi**» **jurnalı**, **2009 № 3**). Burada subyektlə predikat yerdəyişməsi nəticəsində bədiilik yaranmışdır. Lakin “Lalə Əhmədova xəbərləri hazırladı” deyilsə yerinə düşər. Çünki bu cür deyiliş xəbər-informasiya üçün qüsurlu hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Qrammatik normalaşma terminlərin alınmasında da özünü göstərir. Alınma terminlərdə qrammatik normalaşma bilavasitə milli dillərin özünəməxsus semantik potensialı ilə tənzim olunur.

Söz alan dilə məxsus həmin şəkilçi isə alınma terminlərin normalaşmasında əsas yer tutmağa qabil olur.

KİV materiallarında qrammatik norma bu cür gözlənilir :

1. Sintaktik yerdəyişmə mövcuddur :

1. *Əyləncə dünyasının nömrə bir saytı!* (www.fox.az) .

Bu hal bir neçə saytda təkrar olunur.

2. «Mən səni geriyyə qaytarım necə?»(www.joy.az).

Burada cümlə sual şəklində qurulub.

2. Yersiz təkrarlar və artıqlıq :

1. «Sizi hər yerdə daha keyfiyyətli, daha güclü, daha sürətli rabitə ilə təmin etmək üçün keçən il baza stansiyalarımızın sayını ikiqat artırdıq» (<http://bakcell.com/az/>)

Burada *daha* ədatı üç dəfə işlənmişdir. Amma, fikrimizcə, bu tip cümlələr reklam xarakteri daşdığından formasını dəyişir.

2. «Biz istərdik ki, ABŞ Azərbaycanda demokratiya olmasında maraqlı olsun»(“Bizim yol”, 20 yanvar 2010).

Olsun sözü iki dəfə təkrar işlənmişdir.

3.Yarımçıq tipli cümlələrə üstünlük verilir :

1. «Sadəcə irəli.. İstədiyiniz Mobil nömrələr. Qoşulma nömrələrimiz... Məsləhət ver»... (www.azeronline.com)

2. «Sadəcə irəli <..www.joy.az)

3. «mikro kreditlər.. tələsin.. maksimum danışq.. baxın.. növbəti səhifəyə.» (<http://bakcell.com/az/>)

4. Morfoloji kateqoriya gözlənilmir :

1. «Azərıtıfaqın İdarə Heyəti eyni zamanda əsas vəsaitlərin istifadəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində onların icarəyə verilməsi və özəlləşdirilməsi məsələlərinə də xüsusi diqqət *yetirilmişdir*». “Kooperasiya”, elmi-nəzəri jurnal, iyul - sentyabr 2006.

Yetirilmişdir yox, *yetirmişdir* olmalı idi.

5 Üslubi norma gözlənilmir:

1. «Bir şərtlə ki, gecə halı pisləşərsə, mütləq əməliyyata gəlməlidir». “Elimiz- günümüz”, 13 yanvar 2010.

Əməliyyata gəlmək yox, əməliyyat olunmalıdır daha düzgün və dəqiq səslənir.

2. «Brilliant Dadaşova Arif müəllimin mahnısını ifa etməklə yanaşı, onunla ailəvi dostdur». «Respublika gəncləri», 16-23 yanvar 2010.

Burada cümləni belə qurmaq olardı. *Brilliant Dadaşova Arif müəllimin təkcə mahnılarını ifa etmir, onlar eləcə də dostdurlar* (və yaxud da, *onlar həm də ailəvi dostdurlar*).

6 Mürəkkəb konstruksiyalara rast gəlmək olur:

1. «Beləliklə, yəqin ki, paxlalı bitkilərin molibdeni akkumul-yasiya mexanizmindən istifadə etməklə şoran torpaqlarda yetişdi-rilən bitkilərin kübrələrinə molibdenin duzlarını əlavə etməklə molibden tərkibli fermentlərin aktivliyini yüksək səviyyədə saxla-maq və bunun nəticəsində də yüksək məhsuldarlığa nail olmaq olar». «AMEA» **xəbərlər, Biologiya elmləri ser.,2008,№1.**

Çox qəliz və çətin cümlədir.

2. «Bursada və ümumilikdə bütün türk dünyasında yaşayan bütün türk qardaş və bacılarımızın milli birliyinin yaranmasına yönəldilmiş həmin tədbirdən hazırladığımız geniş səfər təəssürat-larımızla oxucularımızı növbəti sayımızda tanış edəcəyik» (**“Eli-miz- günümüz”,13 yanvar 2010.**

Bütün deyilənlər dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində ümu-miləşdirilmiş şəkildə təqdim edilir.

Nəticədə aşağıdakı elmi ümumiləşdirmələr əks olunmuş-dur:

1. Azərbaycan dilinin qrammatik normasının KİV-in dilində, xüsusən əyləncəli xarakterli jurnallar və elmi məqalələrin dilində pozulmasına daha tez-tez rast gəlinir ki, bu da zənnimizcə, elmi məqalələrdə mətn daxilində mürəkkəb konstruksiya cümlələrə üstünlük verilməsinin, əyləncəli jurnallarda isə cümlə daxilində sözlərin yerdəyişməsi, sintaktik əlaqələrin pozulması, eləcə də morfoloji vahidlərin və nitq hissələrinin yerində işlənməməsi, üslubiyyət məsələlərinin gözlənilməməsinin nəticəsidir.

2. KİV materiallarını araşdırarkən elmi məqalələr istisna ol-maqla bütün hallarda reklam və reklam dilinin ədəbi dil üzərində

dominantlaşmasını və təsiri müşahidə olunur. Bu, KİV-in daha işlək qolu olan televiziya və radioda tez nəzərə çarpır.

3. Müstəqil jurnalların dilində keçmiş sovet mətbuatında nəzərə çarpmayan yeni üslub, yazı qaydası, dil xüsusiyyətləri meydana gəlmişdir. Onomastik vahidlərin heca prinsiplərinə zidd formada bölünməsi, sətirdən sətərə yanlış keçmə, sözlərin səhvən böyük yazılması, qəliz terminlərin izahsız verilməsi və digər məsələlər mətbuat dilinə ağırlıq gətirir.

4. Dilimizin işləkliyi son dövrdə daha da artmış, xüsusən KİV-in sayca çoxalması, qəzet və jurnal səhifələrində, ekran-efirdə, internetdə müxtəlif məlumatların əks etdirilməsi dilimizin leksik fondunun və ifadə imkanlarının daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu prosesdə dilə bəzən zərurətdən, bəzən də xüsusi ehtiyac olmadan xeyli alınma söz gəlmişdir.

5. Son dövrdə ədəbi dilimizdə Türkiyə türkcəsinin konstruktiv modellərinin təsiri hiss olunur. Bu, xüsusilə, teleradio məkanında (dil və janr xüsusiyyətlərində, aparıcıların nitqində, verilişlərin adlarında, kadrarxası səslənmələrdə, xəbər və informasiiv xarakterli verilişlərdə) nəzərə çarpır. Xalqın dilinə keçməyə də, KİV dilində bu proses hələ də davam edir və yaşadığımız dövrün real dil mənzərəsini səciyyələndirir.

6. Ana dilində olan İnternet saytlarında fonetik normanın digərlərinə nisbətən daha çox qorunduğu müşahidə olunur. Saytlarda orfoqrafik səhvlər - pauzalar (probellə), abzasların ötürülməsi, durğu işarələrinin çox vaxt istifadə olunmaması, hərflərlə bağlı nöqsanlar əsasən texniki xarakter daşıyır.

7. KİV-in bir qolu olan televiziya və radionun dili əsasən publisistik üslubun çərçivəsində fəaliyyət göstərir və teleradio verilişlərində şifahi ədəbi dilimizdə gedən fonetik, leksik, qrammatik dəyişikliklər öz əksini tapır.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan nitq mədəniyyətinin öyrənilməsi haqqında, AMEA aspirantlarının elmi konfransının materialları, Bakı, aprel 2008, səh. 523-526

2. KİV dilinin ədəbi dil normalarına və nitq mədəniyyətinə təsiri. Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №1, Bakı, 2010, səh.9-12.
3. Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normaları. Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Ali məktəblərarası məqalələr məcmuəsi, №2, Bakı, 2010, səh.27-34
4. Televiziya və radio verilişlərində nitq mədəniyyəti problemləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, №2, Bakı, 2009, səh .87 -94.
5. Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin öyrənilmə məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, 2009, № 4, səh.128-135.
6. Reklam və nitq mədəniyyəti problemləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №10, Bakı, 2009, səh. 283-289 .
7. Лексические нормы литературного языка, ТІЛГАНЫМ мерзімді ғылыми журнал, № 4, 2011, стр.110-115
8. Ədəbi dilin leksik normaları. Conference materials Modern Approaches in English Language and Literature, Qafqaz University Press, Baku, 2012, s.35-41

КУЛИЕВ НОФЕЛЬ ШАХЛАР ОГЛЫ

РЕЗЮМЕ

КУЛЬТУРА РЕЧИ И НОРМЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА (НА ОСНОВЕ ЯЗЫКА МАТЕРИАЛОВ СМИ)

В настоящей диссертации исследуется в научном аспекте проблема культуры речи и норм литературного языка на основе языка материалов СМИ.

Диссертация состоит из двух глав, заключения и списка использованной литературы. Первая глава научной работы называется «Постановка вопроса о культуре речи в языкознании». В данной главе исследуются в общелингвистической истории (а также в русском и азербайджанском языкознаниях) постановка вопроса о культуре речи и норм языка, воззрения разных ученых о языке и норме, проблемы культуры языка и речи, взаимная связь между нормами литературного языка и культурой речи.

Вторая глава диссертации называется «СМИ и нормы литературного языка». Здесь идет речь о влиянии СМИ на нормы литературного языка и о их позиции в обществе. В данной главе проведены также изыскания на основе материалов языка интернета, являющегося современной, употребительной и наименее исследованной отраслью СМИ и журналов, конкретных теле- и радиопередач. Влияние (фонетическое, лексическое, грамматическое) СМИ на нормы литературного языка было показано конкретными фактами и материалами.

В заключении приводятся основные результаты проведенного исследования.

KULIYEV NOFEL SHAKHLAR OGLI

***CULTURE OF SPEECH AND NORMS OF LITERARY
LAN-GUAGE (ON THE BASIS OF MASS (INFORMATION)
ME-DIA'S MATERIALS)***

SUMMARY

In the present dissertation problem of culture of speech and norms of literary language on the basis of a language of MIM's materials is investigated in scientific aspect.

The dissertation consists of the two chapters, conclusion and list of the used literature. The first chapter of the scientific work is called "Statement of a question on culture of speech in the linguistics". In this chapter statement of a question on culture of speech and norms of language, views of various scientists on language and norm, problems of culture of language and speech, mutual connection between literary language's norms and culture of speech are investigated in the general-linguistic history (as well as Russian and Azerbaijan linguistics).

The second chapter of the dissertation is called "MIM and the norms of literary language". In this chapter it is a question of MIM's influence on the norms of literary language and of their position in the society. In the second chapter investigations on the basis of materials of Internet's language, appeared as contemporary, generally used and the least investigated branch of MIM and journals, concrete TV programs and radio transmissions are also carried out. The influence (phonetic, lexical, grammatical) of MIM on literary language's norms are shown by concrete facts and materials.

In the conclusion basic results of the investigation are ad-duced.